

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Klasik Türk Edebiyatı Özel Sayısı

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 3, Ekim/October 2022)

Yusuf Can TIRAŞ

Dr., Milli Eğitim Bakanlığı
yusufcantiras@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7800-3007>

Fehîm-i Kadîm Divanı'ndan Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğüne Katkılar

*Contributions to the Dictionary of Classical Turkish
Literature from the Divan of Fehîm-i Kadim*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 30.07.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 29.10.2022

Yayın Tarihi/Published: 30.10.2022

Atıf/Citation

Tıraş, Y. C. (2022). Fehîm-i Kadîm Divanı'ndan Klasik Türk Edebiyatı Sözlüğüne Katkılar. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 6(3), 325-338. <https://doi.org/10.34083/akaded.1151389>

Tıraş, Y. C. (2022). Contributions to the Dictionary of Classical Turkish Literature from the Divan of Fehîm-i Kadim. *Journal of Academic Language and Literature*, 6(2), 325-338. <https://doi.org/10.34083/akaded.1151389>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Bu makale Creative Commons [Atıf-GayriTicari-AynıLisanslaPaylaş 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/) (CC BY-NC-SA 4.0) Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Öz

Klasik Türk edebiyatı metinlerini anlamak ve anlamlandırmak amacıyla yapılan çalışmalardan biri bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüklerdir. Bağlamlı dizin ve işlevsel sözlükler sayesinde bir metinde yer alan tüm sözcük ve sözcük grupları eser bağlamında ele alınmaktadır. Bu tür çalışmalar sayesinde sözcüklerin yeni anlam ve kullanım sıklıkları, şairin ya da yazarın üslubu, dili hakkında daha ayrıntılı bilgi alınabilmektedir. Ayrıca, bu sözlüklerle birlikte bir sözcük ya da sözcük grubunun ilk defa hangi eserde, ne şekilde ele alındığı belirlenebilmektedir. Bu amaçla geliştirilen TEBDİZ projesi ile bu tür sözlükler hazırlanmış ve hazırlanmaya devam etmektedir.

Bu makalede, bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük yöntemiyle hazırlanan *Fehîm-i Kadîm'in Divanı* ele alınmıştır. Makalenin giriş bölümünde bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük hakkında genel hatlarıyla bilgi verilmiştir. İlk bölümde *Fehîm-i Kadîm Divanı*'nda yer alan fakat klasik Türk edebiyatında sıklıkla kullanılmayan ifadelere yer verilirken ikinci bölümde *Fehîm-i Kadîm*'in sözcüklere verdiği farklı anlamlar gösterilmiştir. Böylece bu sözcük ve sözcük gruplarının klasik Türk edebiyatı sözlüklerine girmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, Sözlük, Sebk-i Hindî, Fehîm-i Kadîm, Divan

Abstract

Concordance and functional dictionaries are one of the studies carried out to understand and make sense of classical Turkish literature texts. Thanks to the concordance and functional dictionaries, all words and phrases in a text are handled in the context of the work. Thanks to such studies, more detailed information can be obtained about the new meaning and frequency of use of words, the poet's or author's style and language. In addition, with these dictionaries, it can be determined in which work and how a word or group of words was handled for the first time. With the TEBDİZ project developed for this purpose, such dictionaries have been prepared and continue to be prepared.

In this article, the Divan of Fehîm-i Kadîm, which was prepared with the method of concordance and functional dictionary, is discussed. In the introduction part of the article, general information about the concordance and functional dictionary is given. In the first part, expressions that are included in Fehîm-i Kadîm's Divan but not frequently used in classical Turkish literature are included, while in the second part, different meanings given to words by Fehîm-i Kadîm are shown. Thus, it is aimed to enter these words and phrases into classical Turkish literature dictionaries.

Keywords: Classical Turkish Literature, Dictionary, Sebk-i Hindi, Fehîm-i Kadîm, Divan

Giriş

Türk edebiyatı metinlerini anlamak, anlamlandırmak ve yorumlamak için birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalardan biri de “bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük”lerdir. Bağlamsal dizin ve işlevsel sözlükler, bir sözcüğün metin içerisinde kullanıldığı anlamıyla ilgilenmektedir. Bu noktada, “bağlamlı dizin, metinleri vücuda getiren sözcüklerin sıklıklarının ve bağlamlarının tespit edilmesine yarar ve bir işlevsel sözlük hazırlayabilmek için gerekli malzemeyi sağlar. (...) Sözcüklerin cümle içinde diğer sözcüklerle kurduğu ilişki sayesinde kazandığı birbirinden farklı anlamlar; metinlerin tanıklığıyla tespit edilir” (Şenödeyici, 2017, s.283). Sözelimi, “âh” ifadesi Fehîm’den alınan aşağıdaki beyitte¹, farklı bir anlamda kullanılmaktadır:

“*Bülbül-i ‘arş-lâne ya nî figân / Savt-ı güm-kerde-gûş ya nî âh*” (FKD, G. 274/2).

(=Feryat, göğün en yüksek katını yuva edinmiş bülbül; âh kulağını kaybetmiş sestir.)²

Yine bir başka beyitte, Fehîm’in “eşk” ve “âh” sözcüklerine farklı anlamlar verildiği görülmektedir:

“*Zibak-ı bahr-ı mevc ya nî eşk / Bâd-ı tûfân-hurûş ya nî âh*” (FKD, G. 274/4).

(= Gözyaşı, dalga denizinin cıvası; âh, tufan coşturan rüzgardır.)

Bu beyitte “gözyaşı” anlamına gelen “eşk” sözcüğü “*dalga denizinin cıvası*”; “âh” ise “*tufan coşturan rüzgar*” anlamında kullanılmaktadır. Sözcüklerin bu şekilde yeni anlamlar kazanması “bağlamlı sözlükler”in hazırlanmasıyla gerçekleşecektir.

Bağlamlı dizin çalışmalarının Batı’da 19. yüzyılda başlamış ve öncelikle *İncil* üzerinde uygulanmış, ardından Sheakespeare’in eserleri ve diğer yazarların eserleri üzerinde çalışmalar yapılmıştır (Şenödeyici, 2017, s. 283). Bu yöntem, 1987’de İran’da Hafız’ın Divanı için uygulanmıştır (Şenödeyici, 2017, s.283). Bizde ise bu alanda yapılan ilk çalışma Furkan Öztürk tarafından 2007’de hazırlanan “Bâkî Divanı Sözlüğü” adlı doktora çalışmasıdır. Ardından, Özer Şenödeyici, 2011’de “Nâilî Divanı Sözlüğü”nü doktora tezi olarak hazırlamıştır. Türk edebiyatında bu tür çalışmalar Prof. Dr. İsmail Hakkı Aksoyak’ın öncülüğünde, TEBDİZ projesi ile devam etmektedir³.

¹ Fehîm-i Kadîm Divanı (FKD)’ndan alınan beyitler şu kaynaktan alınmıştır: Üzgör, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, Divân’ı ve metnin bugünkü Türkçesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını. Parantez içerisinde yer alan FKD: Fehîm-i Kadîm Divanı, G.: gazel, K.: kaside, Tcb.: tercî-bend, Tkb.: Terkîb-bendKt.: kıta sözcüklerinin kısaltmasıdır. “ / “ işaretinin sağındaki rakam şiirin divanda yer alan numarasını, solundaki ise beyit numarasını belirtmektedir.

² Beyitlerin günümüz Türkçesi için şu kaynaktan yararlanılmıştır: Üzgör, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, Divân’ı ve metnin bugünkü Türkçesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

³ TEBDİZ hakkında ayrıntılı bilgi “tebdiz.com” internet sitesinden edinilebilir.

Türk edebiyatındaki metinlerin “bağlamlı dizin ve işlevsel sözlükleri”nin hazırlanmasıyla birlikte,

- a) Eserlerin söz varlıklarının ve bu söz varlıklarının kazanmış olduğu yeni anlamların tespit edilmesi, şairlerin sözcük ve söz gruplarına kendileri tarafından verilen anlamların belirlenmesi,
- b) Bir eserde sıklıkla geçen söz ve söz kalıplarının belirlenmesi ve bunların şairin/yazarın üslubunu etkilemesi,
- c) Bir sözcük ya da söz grubunun ilk defa ne zaman ve hangi eserde görüldüğü, dönemlere göre kullanım sıklığının tespit edilmesi,
- d) Bu sözlüklerden elde edilecek verilerle birlikte üslup çalışmaları ve belirli alan ve dönemlere özgü sözlüklerin hazırlanması,
- e) Tematik çalışmalar için (örneğin; divan şiirinde musîkî, divan şiirinde ticaret gibi) geniş bir veri sağlanması gibi faydalar elde edilecektir.

Bu amaçla, 17. yüzyılın önemli şairlerinden ve Sebki Hindî'nin önemli temsilcilerinden olan Fehîm-i Kadîm'in Divanı'nda yer alan sözcük ve söz grupları tarafımızca incelenmiştir. Makalemizde, Fehîm-i Kadîm Divanı'nda yer alan fakat klasik Türk edebiyatımızda sıklıkla kullanılmayan sözcüklere ve Fehîm tarafından sözcüklere verilen anlamlar gösterilmeye çalışılmıştır.

1. Fehîm-i Kadîm Divanı'nda Yer Alan fakat Klasik Türk Şiirinde Sıklıkla Kullanılmayan Sözcük ve Söz Grupları

Bu bölümde, Fehîm-i Kadîm Divanı'nda bulunan fakat klasik Türk şiirinde sıkça karşılaşılmayan ifadeler yer verilmiştir. Bu ifadelerin çeşitli sözlüklerde yer aldığı görülmektedir. Fakat, alana dair yapılacak sözlük çalışmalarında tanık olarak kullanılmasının yararlı olabileceği düşünülmektedir.

Fehîm-i Kadîm Divanı'nda yer alan ve klasik Türk şiirinde sıklıkla kullanılmayan ifadelerden birisi “*Hasûd bakmaz olursam da 'aynek-i hûrşîd / Tegâfîl itdi sanur kendüyi dimez kûrâm*” (FKD, K. 14/13) (=Kıskaç kişi, güneş gözlüğü olsam bile bakmaz. Kendisinin bilmezlikten geldiğini sanır, körüm demez.) beytinde yer alan “aynek-i hûrşîd” ifadesidir. Bu ifade “güneş gözlüğü” anlamına gelmektedir. Güneş gözlüğünün beyitte yer alması Fehîm'in yaşadığı dönemde kullanılan bir nesne olması açısından önemlidir. Güneş gözlüğü hakkında şu bilgileri bu beyti anlamlandırırken kullanmak mümkündür:

“Güneş gözlüğünü bulan Çinlilerdir. Adalet heykelinin gözü Batı'da bağlı, Çin'de güneş gözlüklüdür, çünkü güneş gözlüğü dediğimiz karartılmış camlı gözlükler Çin

mahkemelerinde yargıçların gözlerini saklamak için kullanılmıştır. Bu uygulama 1430'da İtalya'dan gözlük geldikten sonra başlamıştır" (Emiroğlu, 2020, s. 321).

Fehîm'in kullanmış olduğu ibarelerden biri de "murg-ı 'Îsâ"dır. Bu ibare "yarasa" anlamındadır (Steingass, 2005, s. 1217). "Murg-ı 'Îsâ" hakkında "Burhân-ı Kâtı"da şu bilgiler verilmektedir: "Şebperedir ki yarasa kuşudur. (...) Mervidir ki Hazret-i İsa 'alâ nebiyyinâ ve aleyhi's-selâm işbu yarasa kuşu heyetinde bir suret yapıp lâkin makat yerine delik açmağa zuhul buyurdular. Mucize-i aliyyesi olmak üzere emr-i ilahî ile o suret ruh bulup tayran eyledi. Nazardan kayboldukta murd olup düştü. Yerine hazret-i Hâlik-i bî-çûn bir daha halk eyledi. Hâlen tayran eden yarasa kuşu onun neslindedir" (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 531). Ahmet Talat Onay (2009)'ın "Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı" eserinde "murg-ı 'Îsâ" için Neş'et'ten şu beyit alınmıştır:

"Dedim değilim ki murg-ı 'Îsâ
Şeb-revlik ile olam şeb-ârâ" (Onay, 2009, s.237).

Fehîm'de ise bu ibare şu beyitte kullanılmıştır:

"Görüp emvâc-ı Nil'i cümle dihkân oldu tohm-efşân / Şikâra murg-ı 'Îsâ hâzır oldu dâmla dânâna" (FKD, K. 7/13).

(=Bütün çiftçiler, Nil'in dalgalarını görünce tohum saçtılar. Yarasa, tuzak ile taneleri / tohumları avlamaya hazırlandı.)

Fehîm'in bir başka beytinde de "rûy-ı dil gösterüp" ifadesi yer almaktadır. Bu ifade "cömertlik göstermek" (Steingass, 2005, s. 597) ve "teveccüh, iltifat" (Afîfî, 1391, c.2, s. 1206) anlamındadır:

"Rûy-ı dil gösterüp itdün beni çün dîvâne / Oldum ey âhû-yı vahşî giderek bigâne" (FKD, Tkb. 4/2-5).

(= Ey zalim ceylan! Cömertlik gösterip beni deli ettiğin için zamanla yabancılaştım.)

Fehîm-i Kadîm Divanı'ndaki ilginç ifadelerden biri de "sürme-i Süleymânî"dir⁴. Bu ifade Hz. Süleyman'ın dünyanın en gizli hazinelerini görmek için gözüne sürdüğü damlaya verilen isimdir (Steingass, 2005, s. 678):

"Oldı zirâ sevâd-ı eş'arum / Dîdeme sürme-i Süleymânî" (FKD, K.17/52).

(= Çünkü şiirlerimin mürekkebi, gözüme Hz. Süleyman'ın [gizli hazineleri gösteren] sürmesi oldu.)

⁴ Bu ifade 17. yüzyıl şairlerinden İshak-zâde Zuhûrî'nin Divanı'nda da yer almaktadır: "Hirâs-ı kahırî ile fitne ser-be-ceyb hafâ / Ki çekdi dîdesine sürme-i Süleymânî" (Kahraman, 2002, s. 76).

Fehîm'in başka bir beytinde de "zâg-ı mâtem" ifadesi yer almaktadır. Bu ifade, "sıkıntı, keder kargası" anlamına gelmekle beraber, beyitte "keder nağmesi" anlamını da kazanmıştır. "Zâg" sözcüğünün anlamlarından biri "müzikte bir notanın ismi" (Steingass, 2005, s. 606), "musikide bir savt ve bir nağmedir" (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 826). Beyitte yer alan "şâdî" sözcüğü hem "sevinçli" hem de "ırlayıcı, mutrib, (...) nâğme-senc, hoş-hûn, nâğme-perdâz, terâne-perdâz" (Tulum, 2011, s. 1631); "safır" ise "ıslık, lâtif ve rakik sada" (İbrahim Cûdî Efendi, 2006, s. 460) anlamına gelmektedir. Safır hakkında ayrıca "bir çeşit düdük. XVII. asırda İstanbul'da bu sazı çalan 390 profesyonel müzisyen vardı" bilgisi de bulunmaktadır (Öztuna, 2000, s. 399). Bu sebeple "zâg", "şâdî" ve "safır" arasında ses unsurları bakımından tenasüp bulunmakta ve beyitte yer alan "zâg" hem "karga" hem de "ses, nağme" anlamı kazanmaktadır.

"Zâg-ı mâtem fütâd-ı tavûsam / Murg-ı şâdî vü gam-safir benem" (FKD, G. 206/6).

(= Keder nağmesi/kargası, düşkün tavusum. Şarkıcı / sevinçli kuş ve gam ıslığı [olan] benim.)

Aşağıdaki beyitte yer alan "zîbak-ı gûş-ı dil-i ehl-i fesâd" ifadesine "kötülük sahiplerinin gönül sağırlığı" anlamını vermek mümkündür. "Zîbâk gûş bûden" ifadesi "duymamak, reddetmek" anlamında Farsça bir ifadedir (Affi, 1391, c.2, s.1296).

"Müjde mi ya nağme-i Dâvûd-ı bezm-i sünniyân / Müjde mi ya zîbak-ı gûş-ı ehl-i fesâd" (FKD, Kt. 8/2).

(= Sevindirici haber mi yoksa Sünniler meclisinin Dâvûdî ezgisi midir? Sevindirici haber mi yoksa kötülük sahiplerinin gönül sağırlığı mıdır?)

2. Fehîm-i Kadîm'in Sözcüklere ve Söz Gruplarına Verdiği Anlamlar

Bağlamlı dizin ve işlevsel sözlüklerin önemli bir işlevi, metinde geçen sözcüklerin kazanmış olduğu farklı anlamları tespit etmektir. Edebî metinlerde şairin veya yazarın sözcükleri temel anlamıyla kullanmadığı bir gerçektir. Bu sebeple şair/yazar sözcüğün yan ve mecaz anlamlarından yararlandığı kadar, sözcüğün kendisinde uyandırdığı duygu ve düşüncelerden de faydalanacaktır. Bu, sözcüğe anlam verirken gözden kaçırılmaması gereken bir durumdur. Bu bölümde Fehîm-i Kadîm'in sözcük ya da söz gruplarına vermiş olduğu anlamlardan örnekler verilecektir. Burada verilen örneklerde, sözcük ve sözcük gruplarının asıl anlamları karşılamadığı, şairin bu ifadelerle teşbih, teşbihibelig, tensikü's-sıfat gibi yollarla anlam verdiği görülmektedir. Bu sebeple, bu bölümde yer alan ifadeler sözlüklerde madde başı olarak değerlendirilmemelidir. Bu tür yollarla oluşturulmuş anlamlar her metinde

bulunmaktadır. Bu tür ifadelerin ilgili olduğu madde başlarında gösterilmesi, madde başı için önemli olacaktır.⁵

Fehîm, “aşk” sözcüğüne aşağıdaki beyitte “*âşıkların felaketi*” ve “*yan bakış gibi âşıkların kaderi*” anlamlarını vermektedir:

“*Ey ‘aşk eyâ belâ-yı ‘uşşâk / Ey gamze gibi kazâ-yı ‘uşşâk*” (FKD, Tcb. 1/14).

(= Ey aşk! Ey âşıkların felaketi! Ey yan bakış gibi âşıkların kaderi [olan]!)

Fehîm, bir diğer beytinde “*mutluluk lalesinin yaprağı*” anlamına gelen “*berg-i lâle-i şâdî*” ve “*mutluluk safranı*” anlamındaki “*zaferân-ı handânî*” ifadelerine “*bâde*” anlamı vermektedir:

“*Bâdedür berg-i lâle-i şâdî / Bâdedür zaferân-ı handânî*” (FKD, K. 17/22).

(= Mutluluk lalesinin yaprağı şaraptır. Mutluluk safranı şaraptır.)

Burhân-ı Katı’da “lale” hakkında “mahbubun lebinden dahi kinaye olur” (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 481) denilmektedir. Beyitte yer alan “*berg-i lâle-i şâdî*”nin “sevgilinin kırmızı renkli dudağı”na gönderme yaptığı ve bunun da şarap ile ilişkilendirilmesi düşünülebilir. Öte yandan, ikinci mısradaki “*zaferân*”ın “asabı tahrik edip ferah verici, güldürücü, hâssayı hâiz olduğunu eski tabîbân ve tıp ulemâsı söylerler” (Onay, 2009, s. 497) bilgisi de şarabın mutluluk vermede “*zaferân*” ile tanımlanmasını göstermektedir.

“*Berk-ı duzâh-fürûş*” ibaresi “*cehennem satan şimşek*” anlamında iken, bu ibareye “*âh*” anlamı verilmiştir:

“*Reste bâzâr-ı sîne-i dilde / Berk-ı dûzah-fürûş ya nî âh*” (FKD, G. 274/5).

(= Âh, cehennem satan şimşek[tir]; gönül göğsünün pazarında kurtulmuş[tur].)

Aşağıdaki beyitte, sevgilinin gözüne “*fitne bahçesinin nergisi*” ve bakışına “*sır bilen koku*” anlamı verilmiştir:

“*Nergis-i bâg-ı fitnedür çeşmün / Bûy-ı râz-âşinâ nigâhundur*” (FKD, G. 72/3).

(= Gözün fitne bahçesinin nergisidir. Sır bilen koku, bakışıdır.)

⁵ Bu noktada, Prof. Dr. Ahmet Atilla Şentürk’ün hazırlamış olduğu ve 2022 yılı itibarıyla beş cilde ulaşan “Osmanlı Şiiri Kılavuzu” büyük önem taşımaktadır. Bu eserde görüleceği üzere verilen madde başından sonra sözcüğün istiare, özellik, tezat, tevriye, benzeyen, benzetlenen vb. şekillerde kazandığı anlamlar verilmektedir.

Fehîm, “*kadeh*” anlamına gelen “*câm*” sözcüğüne de beyitlerinde farklı anlamlar vermektedir. Aşağıda yer alan beyitte “*câm*”ın “*gönül*” anlamına geldiği görülmektedir:

“*Dil câm u gamze sâkî vü şûh u kirişme nukl / Hûn-ı ciger şarâb u kazâ mey-fürûş olur*” (FKD, G. 88/4).

(= Gönül, kadeh; yan bakış, sâkî; naz ve işve, meze[dir]. Ciger kanı, şarap; kader, mey satıcısı olur.)

Fehîm, bir diğer beytinde ise “*câm*” sözcüğünü “*ateş yapraklı gonca*” anlamına gelen “*gonca-i şule-berg*” terkihi ile karşılamaktadır. “*Mey*” sözcüğüne de “*elmas/diş örten dudak*” anlamına gelen “*la1-i elmâs-pûş*” ifadesini tanım olarak vermektedir:

“*Gonca-i şule-berg ya nî câm / La1-i elmâs-pûş ya nî mey*” (FKD, G. 293/2).

(= Kadeh, ateş yapraklı goncadır. Şarap, elmas örten dudaktır.)

Bu beyitte geçen “*elmas*” sözcüğü “*diş*” anlamına da gelmektedir (Mütercim Âsım Efendi, 2009, s. 209).

“*Dûde*” sözcüğü “*kurum, ocak kurumu, sevâd*” (Tulum, 2011, s.616) anlamına gelen bir sözcükken aşağıdaki beyitte “*terkîb-i hatt-ı şîr*” yani “*şîir yazısının birleştireni*” anlamında kullanılmaktadır:

“*Dûde terkîb-i hatt-ı şî rümdür / Vesme-i ebrû-yı suhandânî*” (FKD, K. 17/47).

(= Güzel söz söyleyenlerin kaşlarının sürmesi [olan] is, şîirimin yazısının birleştirenidir.)

Fehîm, aşağıdaki iki beytinin ilkinde “*gönül*” sözcüğüne “*hazîne-i emel*”, ikincisinde ise hem “*vücûd-ı evvel*” hem de “*ezel meclisinin şarabının sarhoşu*” anlamına gelen “*mestâne-i bâde-i ezel*” anlamını verilmiştir:

“*Gönlüm ki hazîne-i emeldür / Ye’s olsa cevâhiri mahaldür*” (FKD, Tcb. 1/79).

(= Emel hazinesi olan gönlümdür. Üzüntü onun elmas gibi değerli taşları olsa uygundur.)

“*Gönlüm ki odur vücûd-ı evvel / Mestâne-i bâde-i ezeldür*” (FKD, Tcb. 1/89)

(= Gönlüm ki ilk varlık odur. Ezel şarabının sarhoşudur.)

“*Habâb*”, “*su üzerinde oluşan hava kabarcıkları*” (Tebdiz, t.y.)na verilen isimdir. Fehîm, “*habâb*” sözcüğüne “*gümüş renkli kadeh içindeki altın kadeh (sîmgûn câm içre zerrîn kadehdür)*” ve “*bülbül çoşturan gül (gül-i bülbül-hurûş)*” anlamlarını vermektedir:

“*Sîmgûn câm içre zerrîn kadehdür her habâb / Rind-i sâfuz sâkin-i mey-hâne-yüz nev-rûzdur*” (FKD, G. 78/6).

(= Gümüş renkli kadeh içinde [olan] her kabarcık, altın kadehtir. Nevruz vaktidir, meyhanede oturan, gönlü temiz rindiz.)

“*Gül-i bülbül-hurûş ya nî habâb / Şem-i pervâne-cûş ya nî mey*” (FKD, G. 293/3).

(=Kabarcık, bülbül coşturan güldür. Şarap, kelebek coşturan mumdur.)

“*Ateş coşturan sel*” anlamındaki “*seyl-i âteş-hurûş*” ve “*akıl evini yapan*” anlamına gelen “*hâne-perdâz-ı hûş*” ifadesi, aşağıdaki beyitte “*mey*” sözcüğünün karşılıkları olmuştur:

“*Seyl-i âteş-hurûş ya nî mey / Hâne-perdâz-ı hûş ya nî mey*” (FKD, G. 293/1).

(=Şarap, ateş coşturan seldir. Şarap, akıl evini yapandır.)

“*Hûn-ı ciger*” ifadesi de aşağıda yer alan beyitte teşbihibelig yoluyla “*şarâb*” anlamı kazanmıştır:

“*Dil câm u gamze sâkî vü şûh u kirişme nukl / Hûn-ı ciger şarâb u kazâ mey-fürûş olur*” (FKD, G. 88/4).

(= Gönül, kadeh; yan bakış, sâkî; naz ve işve meze[dir]. Ciger kanı, şarap; kader, mey satıcısı olur.)

Fehîm, “*kalem*” sözcüğü için “*anlamın puta benzer sevgilisi*” anlamına gelen “*büt-nigâr-ı ma'nî*” anlamı vermektedir:

“*Tab um âyîne-dâr-ı ma'nîdür / Kalemüm büt-nigâr-ı ma'nîdür*” (FKD, G. 97/1).

(= Yaratılışım, anlam aynacıdır. Kalemim, anlamın puta benzer sevgilisidir.)

Aşağıda yer alan beyitte de teşbihibelig yoluyla “*gemi*” anlamındaki “*keştî*” sözcüğüne “*şâne* (tarak); “*gemi küreği*” anlamındaki “*mızkâf*” sözcüğüne de “*dendâne*(*taranın dişleri*)” anlamı verilmektedir:

“*İdüp meşşâtelüg herkes 'arûs-ı Nil'i zeyn itdi / Ki gûyâ oldı keştî şâne vü mukzâf dendâne*” (FKD, K. 7/22).

(= Herkes gelin süsleyicisi olup Nil gelinini süsledi. Sanki gemiler tarak, kürekleri de taranın dişleri oldu.)

Aşağıdaki beyitte “*mey*” sözcüğüne “*la'l-i elmâs-pûş* (*elmas örten dudak*)” anlamı verilmektedir:

“*Gonca-i şule-berg ya'nî câm / La'l-i elmâs-pûş ya'nî mey*” (FKD, G. 293/2).

(= Kadeh, ateş yapraklı goncadır. Şarap, elmas örten dudaktır.)

Aşağıdaki beyitte ise “mektûb” sözcüğüne Fehîm tarafından “*âşık ile maşûk arasında olan bakış*” anlamı verilmektedir:

“*Güft ü gûy-ı arz-ı hâle olamaz mâni' rakîb / Âşık u maşûk beyninde nîgeh mektûbdur*” (FKD, G. 69/3).

(= Rakip, durumu bildirmenin manidar bakışına engel olamaz. Âşık ve sevgili arasında bakış, mektuptur.)

Bu beyitte yer alan “*dedikodu*” anlamına gelen “*güft ü gû*” ifadesi “*manidar bakış*” anlamına da kullanılmaktadır (Şentürk, 2021, c.5, s. 363).

Aşağıdaki beyitte Fehîm, “*mey*” sözcüğüne “*huzur veren ruh*” anlamında “*rûh-ı râhat-fürûş*” karşılığını vermektedir:

“*Cânı itmekde gamdan âsûde / Rûh-ı râhat-fürûş ya'nî mey*” (FKD, G. 293/4).

(= Canı kederden uzaklaştırmaktadır. Şarap, huzur veren ruhtur.)

Fehîm, aşağıdaki beyitte “*dil*” sözcüğüne teşbihelîg yoluyla “*semender*” anlamını vermiştir:

“*Dil semenderdür yatur gül dâg u dûzah gülsitân / Verd-i bâg-ı cennetün bülbülleri tâvus olur*” (FKD, G. 87/5).

(= Gül, yara; cehennem gül bahçesi, gönül semender [olmuş şekilde] yatar. Cennet bahçesinin güllerinin bülbülleri tavus olur.)

Beyitlerde, şairin kullandığı “*ya'nî*” ifadesi beyte anlam vermede önemli bir ipucudur. Fehîm’de bu durum özellikle “*âh*” ve “*mey*” redifli gazellerinde görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, bu beyitlerde “*tensîkü’s-sifât*” yapılmasıdır.

“*Lügat anlamı bir varlığın niteliklerinin sıralanması demek olan tensîkü’s-sifât, belâgat terimi olarak manzum veya düz yazı bir metinde bir şahsı veya bir nesneyi ardarda sıralanan sıfatlar ile nitelemektir. Manaya ve lafza yönelik iki taraflı vardır: Bahsedilen varlığın zihinde oluşturulmasına ve okuyucu tarafından kavranmasına yardımcı olan manaya ilişkin yönü okuyucunun nitelenen varlık üzerinde odaklanmasını sağlar (...)*” (Saraç, 2019, s. 189).

Diğer taraftan, “*(...) vafettiği kişiyi, kavramı ya da mekânı türlü yönleriyle ele almaktan hoşlanan Sebk-i Hindî şairi, tabii olarak tensîkü’s-sifât sanatına başvurur. Dolayısıyla bu sanat, genişletilmiş tamlamaların ve birleşik yapıların ortaya çıkmasına sebep olur*” (Babacan, 2012, s. 287).

Örneğin, Fehîm'in "âh" redifli gazelinin beyitlerine bakıldığında her beyitte başta "âh" sözcüğü olmak üzere "figân", "eşk", "hüsn" sözcüklerine farklı bir anlam verildiği "ya'nî" ifadesiyle belirtilmektedir.

*"Dûd-ı âteş be-dûş ya nî âh / Nefes-i şule-pûş ya nî âh
Bülbül-i arş-lâne ya nî figân / Savt-ı güm-kerde-gûş ya nî âh
Zîbak-ı bahr-ı mevc ya nî eşk / Bâd-ı tûfân-hurûş ya nî âh
Mihr-i müşkîn-sehâb ya nî hüsn / Ebr-i hûrîd-cûş ya nî âh
Reste bâzâr-ı sine-i dilde / Berk-ı dühah-fürûş ya nî âh
Hâne-sûz-ı Fehîm-i suhte-dil / Şem'-i bezm-i sürûş ya nî âh"* (FKD, G. 274).

(= Âh, omuzda ateşin dumanıdır. Âh, alev örten nefestir.

Feryat, göğün en yüksek katını yuva edinmiş bülbül; âh, kulağını kaybetmiş sestir.

Gözyaşı, dalga denizinin cıvası; âh, tufan coşturan rüzgardır.

Güzellik, misk kokulu bulutu [olan] güneştir. Âh, güneş coşturan buluttur.

Âh, cehennem satan şimşek[tir]; gönül göğsünün pazarında kurtulmuş[tur].

Âh, yüreği yanık Fehîm'in evin yakan, melek meclisinin mumudur.)

Aynı şekilde, Fehîm'in "mey" redifli gazelinde de başta "mey" olmak üzere, "câm" ve "habâb" sözcüklerine "ya'nî" ifadesiyle anlam verilmektedir:

*"Seyl-i âteş-hurûş ya nî mey / Hâne-perdâz-ı hûş ya nî mey
Gonca-i şule-berg ya nî câm / La'l-i elmâs-pûş ya nî mey
Gül-i bülbül-hurûş ya nî habâb / Şem'-i pervâne-cûş ya nî mey
Câm itmekde gamdan âsûde / Rûh-ı râhat-fürûş ya nî mey
Ebr-i dil-bahş itâb-ı şûh Fehîm / Nûr-ı çeşm-i sürûş ya nî mey"* (FKD, G. 293).⁶

(=Şarap, ateş coşturan seldir. Şarap, akıl evini yapandır.

Kadeh, ateş yapraklı goncadır. Şarap, elmas örten dudaktır.

Kabarcık, bülbül coşturan güldür. Şarap, kelebek coşturan mumdur.

Canı kederden uzaklaştırmaktadır. Şarap, huzur veren ruhtur.

⁶ Bu konu hakkında bk. Babacan, İ. (2012). *Klâsik Türk şiirinin son baharı sebk-i Hindî* (2. basım). Akçağ Yayınları. Tıraş, Y. C. (2017). Fehîm-i Kadîm Divânı'nın Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü. Budak, K. & Ege, S. (Ed.). 6. Türkiye lisansüstü Çalışmalar Kongresi bildiriler kitabı - 1 (edebiyat - eğitim- felsefe) (s. 123-139). İlmî Etüdler Derneği (İlem).

Ey Fehîm! Coşkun sevgilinin azarlaması, gönül bağışlayıcı bulut; şarap, meleğin gözünün nurudur.)

Sonuç

Bu makalenin giriş bölümünde “bağlamlı dizin ve işlevsel sözlükler” hakkında kısaca bilgi verilmiş, ilk bölümde Fehîm-i Kadîm Divanı’nda yer alan, divan şiirinde sıklıkla kullanılmayan ifadeler verilmiştir. İkinci bölümde ise Fehîm’in sözcük ve sözcük gruplarına vermiş olduğu anlamlar beyitler üzerinde gösterilmiştir. Sözcüklere anlam verilirken, öncelikle sözlüklerdeki anlamlardan, sonra da beyitteki bağlamdan yola çıkılmıştır.

Fehîm-i Kadîm Divanı’nda bulunan “*aynek-i hûrşîd*”, “*murg-ı İsâ*”, “*sürme-i Süleymânî*”, “*zâg-ı mâtem*”, “*zîbak-ı gûş-ı dil-i ehl-i fesâd*” ifadeleri klasik Türk şiirinde sıklıkla kullanılmamaktadır. Bu ifadelerin divanda geçtiği yerler belirtilmiş ve anlamları verilmiştir. Öte yandan, Fehîm’in divanında yer alan ve Fehîm’in kendisi tarafından anlam verilen ifadeler de yer almaktadır. Fehîm’in özellikle teşbihibelig, tensikü’s-sıfât gibi sanatlarla, “ya’ni” ifadesiyle ve cümle kuruluşlarında “*Dûde terkîb-i hatt-ı şi’rûmdür*” gibi tanım cümleleriyle sözcük ve söz gruplarına anlam verdiği göze çarpmaktadır. Edebî eserlerde bulunan bu türdeki beyitler ve anlamlandırmaların sözlüklerde yer bulması klasik Türk edebiyatı açısından önem kazanmaktadır.

Kaynaklar

- Afifi, R. (1391). *Ferheng-nâme-i şî'rî I-II-III*. Sürûş Press, Tahran.
- Babacan, İ. (2012). *Klâsik Türk şiirinin son baharı sebki Hindî* (2. basım). Akçağ Yayınları.
- Emiroğlu, K. (2020). *Gündelik hayatımızın tarihi* (13. basım). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İbrahim Cûdî Efendi. (2006). *Lügat-ı Cûdî*. (İsmail, Parlatur & Belgin, Tezcan Aksu & Nicolai, Tufar haz.) Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kahraman, A. (2002). *İshak-zâde Zuhûrî divanı*. (Tez No. 113935) [Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi] Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Kubbealtı Lugatı. (t.y). Erişim tarihi: Temmuz, 01, 2022, <http://lugatim.com/>
- Mütercim Âsim Efendi (2009). *Burhân-ı Katı*. (Mürsel, Öztürk & Derya, Örs haz.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Onay, A. T. (2009). *Açıklamalı divan şiiri sözlüğü – Eski Türk edebiyatında mazmunlar ve izahı*. (Cemal, Kurnaz haz.). H Yayınları.
- Öztuna, Y. (2000). *Türk mûsikîsi kavram ve terimleri ansiklopedisi*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Öztürk, F. (2007). *Bâki divanı sözlüğü [bağlamli dizin ve işlevsel sözlük]*. (Tez No. 218255) [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Saraç, M. A. Y. (2019). *Klasik edebiyat bilgisi belâgat ve biçim-ölçü-kafiye*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Steingass, F. (2005). *A comprehensive Persian – English dictionary*. Çağrı Yayınları.
- Şenödeyici, Ö. (2011). *Naili divanı sözlüğü [bağlamli dizin ve işlevsel sözlük]*. (Tez No. 277117). [Doktora tezi, Gazi Üniversitesi] Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Şenödeyici, Ö. (2017). Üslup araştırmaları açısından bağlamli dizin ve işlevsel sözlük çalışmaları: Nâilî örneği. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 3(1), 282-306.
- Şentürk, A. A. (2021). *Osmanlı şiiri kılavuzu 5 (gabgab – güzellik)*. DBY Yayınları.

Tebdiz. (t.y.). *Türk edebiyatı tarihsel sözlüğü*. Erişim tarihi: Temmuz, 01, 2022, <https://tebdiz.com>

Tıraş, Y. C. (2017). Fehîm-i Kadîm Divânı'nın Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü. Budak, K. & Ege, S. (Ed.). 6. *Türkiye lisansüstü Çalışmalar Kongresi bildiriler kitabı – 1 (edebiyat – eğitim- felsefe)* (s. 123-139). İلمي Etüdler Derneği (İlem).

Tıraş, Y. C. (2019). *Fehîm-i Kadîm divânı sözlüğü [bağlamlı dizin ve işlevsel sözlük]*. (Tez No: 600998) [Doktora tezi, Uşak Üniversitesi]. Yök Tez Merkezi. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

Tulum, M. (2011). *17. yüzyıl Türkçesi ve söz varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Üzgör, T. (1991). *Fehîm-i Kadîm hayatı, sanatı, Divân'ı ve metnin bugünkü Türkçesi*. Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Etik Kurul İzni Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.

Çatışma Beyanı Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkisi bulunmadığını, dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.